



CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA SOVYET RUSYA İLE TÜRKİYE ARASINDA SINIR TİCARETİ

BORDER TRADE BETWEEN THE SOVIET RUSSIA AND TURKEY AT FIRST YEARS OF THE REPUBLIC

Arş. Gör. Murat KÜÇÜKÜĞURLU*

Sovyet Rusya'nın Kafkasya bölgesi ile Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesi arasında Cumhuriyet devrinde yaşanan sınır ticareti, hem tarihi alt yapı, hem de yeni düzenle birlikte ortaya çıkan siyasi ve ekonomik değişim nedeniyle, kendine has özellikleri olan ilginç bir inceleme konusudur. Bu ticari ilişki, her sosyal olayda olduğu gibi, bir bütünün sadece bir parçası olup, tarihi, sosyal, kültürel ve siyasi unsurlarla birlikte incelendiğinde daha anlamlı bir hale gelmektedir.

Bilindiği gibi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Elviye-i Selâse denilen Türk bölgesinin 40 yıl kadar Rus hakimiyetinde kalması ve Rusların Erzurum'la adeta sınır komşusu olmaları, bölgedeki Rus etkisinin, siyasi, ekonomik, kültürel ve toplumsal alanda uzun süre hissedilmesine neden olmuştu.¹ Daha sonra, I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'u da içine alan bölgede yaklaşık iki yıl süren Rus işgali, bu etkileşimi daha da ileriye götürmüştü. Rusların bölgede kalıcı olmak için gelmeleri ve bölge halkını kendi taraflarına çekmek için planlı bir siyaset izlemeleri, konumuz olan Cumhuriyet devrindeki ticari ilişkilere damgasını vuran bir unsur olmuştur. Bu nedenle, Rusya ile Türkiye'nin doğusu arasındaki ilişkilere genel bir bakış yapmak yerinde olacaktır.

* Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Araştırma Görevlisi.

¹ Bu konuda bakınız: S. Esin Dayı, *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Erzurum, 1997, s.9-12.

Ruslar, 40 yıl işgal altında tuttıkları Elviye-i Selâse'de, Türk halkını kendi taraflarına çekmek amacıyla birçok idari düzenlemeler yapmışlardı. Bunlardan birisi de vergi sistemiydi. Ruslar bu bölgede öşür sistemi yerine maktu vergi sistemini uygulamaya başlamışlardı. Hatta bölgenin kurtarılmasından sonra, Rusların uyguladığı maktu vergi sistemi yerine tekrar eski sisteme dönülmesi, halkın şikayetine neden olmuştu. Bundan dolayı 11 Ağustos 1921 tarihli ve 145 numaralı kanun ile, bölgede aşar, arazi ve emlak vergisi yerine Rus idaresi zamanında uygulanan maktu verginin alınmasına devam edilmesi kabul edildi.² 2 Temmuz 1922 tarihli kanun gereğince, bölgede tahrir muamelesinin yapılmasına kadar maktu vergiye %50 zam yapıldı.³ Böylece, arazi tahriri yapılarak emlak ve arazinin kıymetleri tespit olunacak, emlak ve arazi vergisi ile birlikte, hasılatı göre öşür alınabilecekti. Fakat bu tahrir 1923'te yapılamadığı için 1924 yılında da maktu vergi alımına devam edildi.⁴

Ruslar I. Dünya Savaşı sırasında bölgeyi işgal ettikleri zaman, iki yıl kadar kısa bir zaman içinde Sarıkamış'tan Erzurum'a ve Erzurum'dan Karabiyik Hanları'na kadar bir demiryolu hattı inşa etmişlerdi. Karabiyik Hanları'ndan Tercan civarına kadar da demiryolu yapmak için gereken hazırlıkları tamamlamışlardı. Hatta Ruslar, işgal ettikleri Trabzon'da derhal geçici bir liman inşa etmişlerdi. Fakat Ruslar'ın çekilmesinden sonra, bu hatlar, uzun bir süre tamir yüzü görmedi.⁵ Yine Ruslar

² **Kavanin Mecmuası, I**, TBMM Matbaası, Ankara, 1943, s.170.

³ **Kavanin Mecmuası, I**, s.284.

⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi, II/7**, s.48; Bu bölgelerin tahriri meselesi uzun yıllar bölge halkını sıkıntıya soktuğu gibi, TBMM'de tartışma konusu olmuştu. Ardahan Mebusu Talat Bey, 14.2.1925'te TBMM'de yaptığı bir konuşmada, tahrir heyetinin uzun zamandan beri çalışmasına rağmen, Ardahan'dan iki km dışarıya çıkabildiğini, böyle giderse tahririn 350 yıl süreceğini belirtmişti. Gerçekten de yeni kurtarılan bölgede halkın hala göçebe gibi yaşaması, her yıl yerlerini değiştirmesi tahrir işini son derece zorlaştırmıştı. 1924 yılında Kars'ta işe başlamış olan tapu tahrir heyeti, 1930 yılına kadar ancak 9 köyün tahririni yapabilmişti. Halbuki sadece Kars ve çevresinde 640 köy vardı. Arkası kesilmeyen arazi ihtilafları konusunda idare memurları bir şey yapamadıkları gibi, tapu olmadığı için mahkemeler de bir şey yapamamaktaydı. Çünkü Ruslar zamanında arazi, köylere nüfus oranına göre dağıtıldığı için, vatandaşın mülkiyet hakkı yoktu. Tapu tahrir heyetleri ise, önüne gelene arazi ihvan etmekten başka bir şey yapmamıştı. Bak: **TBMM Zabıt Ceridesi, II /13**, s.409, **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 490.01.494.1988.2.

⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi, I/10**, s.119.

tarafından Bayezit Vilayeti'nde inşa edilen ve Karaköse'ye kadar uzanan 120 km'lik bir demiryolu hattı vardı. Bu hat, bölgenin kurtarılmasından sonra bir müddet askeriye tarafından işletilmiş, daha sonra terkedilmişti.⁶ Bütün bu geri kalmışlığına rağmen, özellikle Erzurum-Sarıkamış-Kars demiryolu, 1940'lara kadar bölge ekonomisinde önemli bir rol oynamış ve Kafkasya ile Doğu Anadolu arasında bir köprü oluşturmuştur.

Ruslar, bölgedeki yol yapımına da oldukça önem vermişlerdi. Bütün önemli merkezleri 10-12 metre genişliğindeki düzenli yollarla birbirine bağlamışlardı.⁷ Rusların bölgede yol yapımı için getirdikleri yüzlerce yol yapım makinesi, taş kırma makinesi ve ziraat aletleri Bolşevik İhtilali'nin patlak vermesi nedeniyle Ruslar tarafından terkedilmiş ve Doğu Anadolu'da kalmıştı. Rusların çekilmesinden sonra bu malzemelere gereği gibi sahip çıkılmadığı için, birçoğunun ahşap kısımları sökülerek halk tarafından yakacak için kullanılmış, birçoğu dış tesirlerle kullanılamaz hale gelmişti. Bu malzemeler oldukça kıymetliydi ve Türkiye'de bulunması oldukça zordu. Hatta bu gibi malzemeyi Sovyet Rusya'da bile bulmak mümkün olmadığı için, Türkiye tarafından kullanılmayan bu malzemelerden bir kısmı Rusya tarafından geri istenmiş ve Rusya'ya gönderilmişti.⁸

Bölgedeki Rus işgali sırasında ele alınan diğer bir konu da petrol ve diğer yer altı madenleriydi. Ruslar, I. Dünya Savaşı'nın o karışıklığı içerisinde bölgedeki hemen bütün maden kaynaklarını incelemişler, getirdikleri sondaj makineleriyle tahliller yapmışlar ve hatta bu kaynaklardan kısmi bir şekilde faydalanmışlardı.⁹ Örneğin; Ruslar tarafından uzun süre işletilen Karaköse'deki kömür madenini, Karaköse-Bayezit demiryolu işletmesinde kullanmışlardı. Daha sonra Bolşevik İhtilali patlak verince, getirdikleri malzemeleri yerli yerinde bırakarak bölgeden çekilmişlerdi.¹⁰ İşte bu maden

⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, II/3, s. 171.

⁷ Mecliste yaptığı 11.3.1925 tarihli bir konuşmada bu durumu dile getiren Erzurum Mebusu Rüştü Bey, yeni yapılmakta olan yolların 4-5 metre genişliğinde olmasını eleştirmektedir. Bak: TBMM Zabıt Ceridesi, II/15, s.386.

⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, II/2, s.431.

⁹ Kemal Lokman, *Türkiye'de Petrol Madenleri*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1933, s.43-46.

¹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, II/8, s.538.

arama makineleri de Rusların çekilmesinden sonra uzun müddet sahipsiz kalmış ve tahrip olmuştu. Çünkü bu madenleri işletecek kalifiye eleman olmadığı gibi, maden araması için yeterli maddi kaynak da ayrılamamıştı.

İşgal altında geçen uzun yıllardan sonra nihayet Türk hakimiyetine geçen bölgede, göçler, ölümler ve hastalıklar nedeniyle nüfus bir hayli azalmıştı. Topraklarına geri dönmüş olan halk ise açlık ve sefalet içinde kalmıştı. Kurtuluştan sonra Kars ve çevresinin yegane ticaret maddesi hayvan ürünleri ve otu.¹¹ Bölge Rus idaresi altındayken Ruslar, binlerce vagon ot nakletmekte ve Kars ve çevresine servet temin etmekte iken, daha sonra bu ticarete önem verilmediği için ot nakliyatı oldukça azalmıştı. Çünkü Ruslar, ot biçme ve baskı makineleriyle otu biçerek balya haline getirmekteydi. Böylece bir vagon 8-10 ton kadar ot alabilmekteydi. Rus idaresinde yalnız Kars'tan yılda 200 vagon ot, Batum ve Bakü yönlerine sevk edilmekteydi. Kafkasya'nın yıllık 10 000 000 tonluk ot ihtiyacının tek kaynağı Kars ve çevresiydi. Cumhuriyet devrinde de Kafkasya'nın bu ihtiyacı devam ettiği halde, bu makineler tahrip olduğu için bölge ekonomisi önemli bir gelir kaynağından mahrum kaldı.¹²

Milli Mücadele sonrası Türk hakimiyetine geçen bölgede idari teşkilatlanma yapılırken, Rusya'da ise Bolşevik Devrimi ile tamamen yeni bir düzen kuruluyordu. Rusya'da Bolşevik İhtilali'nden sonra, diğer alanlarda olduğu gibi dış ticaret alanında da tam bir devlet tekeli kurulmuştu. Rusya'da dış ticaret hükümet tekeli altında olup, dahili ticaret de yine hükümetin himayesindeki kooperatifler tarafından yapılmaktaydı. Rusya dahilinde tedavülde olan para bazı sınırlı ve resmi alım satımlarda kullanılan adi bir marka mahiyetinde olup, halkın bu paraları biriktirmesi yasaklanmış ve şahıslar tarafından ticaret yapılması suç sayılmıştı. Dahili ticaretin kooperatifler tarafından yürütülmesi aslında bir görüntüden ibaretti. Sovyet Rusya'nın ekonomik siyaseti neticesinde, ülke dışına akıtılan Rus üretimi, bu müesseseleri de tamtakır bırakmış ve

¹¹ TBMM Zabıt Ceridesi, II/8, s.304.

¹² TBMM Zabıt Ceridesi, II/8, s.307.

Rus halkı yönetiminde hiçbir söz hakkı olmadan, vesika sistemiyle yokluklar içinde yaşamaya mecbur bırakılmıştı.¹³

Sovyet Rusya tarafından beş yıllık iktisadi program adıyla yürütülmekte olan ve Türkiye gibi ülkelerde “damping” şeklinde ortaya çıkan iktisat siyaseti, Türkiye’de zararlı sonuçlar doğurmaktaydı. Rusya’da milyonlarca insanın ücretsiz çalışması sonucu çok düşük maliyette elde edilen malların, Türkiye’deki maliyeti hesap edilmeyerek Ruslar tarafından piyasaya sürülmesi Türk piyasasını rencide ettiği gibi, bu malların normal piyasa fiyatının çok altında birden bire piyasaya girmesi, iktisadi düzeni alt üst etmekteydi. Türk tüccarına sattıkları malların bedeli henüz ödenmeden, aynı malların fiyatlarını düşürmeler, Türk tüccarının ödemelerini zorlaştırmakta ve piyasada buhrana neden olmaktaydı. Çünkü bu durumda Türk tüccarı, Ruslardan fazla fiyata aldığı malı, yeni düşük fiyatlar karşısında zararına satmak zorunda kalmaktaydı. Bu anlamda, Standart Oil Şirketi ile anlaşarak gaz ve benzini diğer Türk limanlarına nispetle Trabzon’da 50-60 kuruş farkla satmaları, Trabzon ve Doğu Anadolu’nun her yıl milyonlarca lira fiyat farkı ödemesine neden olmuştu.¹⁴

Bu durumu asırlardan yıllardan beri devam eden Kafkasya ve Doğu Anadolu arasındaki ticari ilişkilerde yeni bir dönemin başlamasına neden oldu. Çünkü, Sovyet Rusya’nın planlı ve tekeli dış ticaret politikasına karşın, Anavatan’a yeni katılmış olan Elviyei Selase ve çevresindeki Türk tüccarlar, alışlageldikleri ticaret yöntemleri nedeniyle ne yapacaklarını şaşırmuşlardı. Sovyet Rusya’nın devlet kontrolündeki birlikleri karşısında Türk tüccarları, herhangi bir birlik ve kooperatif olmaksızın, uzun bir müddet tek başlarına hareket etmek durumunda kalmıştı.

Doğulu Türk tüccarları gibi Türkiye Cumhuriyeti de, devlet olarak Rusya’nın dış ticaret alanında kurduğu bu düzene alışmakta oldukça zorluk çekti. Çünkü Rus dış ticaret birliği, Türkiye’deki ticari hayatta söz sahibi olmak için devamlı olarak Türk Hükümeti’ne müracaat ediyor ve Türk yöneticilerini sıkıştırıyorlardı. Türk devlet adamları ise, hem Sovyet Rusya ile kurulmuş olan iyi ilişkileri bozmamak, hem de

¹³ **Trabzon Mıntıkası Ticaret Kongresi**, İstikbal Matbaası, Trabzon, 1931, s.21; Edward Hallet Carr, **Bolşevik Devrimi**, 1917-1923, Cilt: I, Çev: Orhan Suda, İstanbul, 2002, s.137-139.

¹⁴ **Trabzon Mıntıkası Ticaret Kongresi**, s.20-24.

Türkiye'nin muhtaç olduğu petrol ve diğer mamul maddeleri en kestirme ve ucuz yoldan elde etmek için Rus ticaret birliklerinin yaptığı müracaatlara olumsuz cevap vermekte zorlanıyorlardı. Örneğin, 1922 yılının sonlarında Rus Devleti Neft Ticaret Birliği Türk Devletine müracaat ederek, Türkiye'de şube ve acenteler açarak ticaret yapmak için izin istediğinde, vekaletler bu konuda topu birbirine atıyorlar ve kesin bir cevap vermekten kaçınıyorlardı. Bunun nedeni, Türk idarecilerinin daha önce hiç karşılaşmadıkları yeni bir dış ticaret şekliyle yüz yüze gelmeleri olduğu kadar, Rusya'nın bu atakları ve müracaatları karşısında şüphe duymalarıydı. Çünkü Rusya, Bolşevik Devrimi'nden sonra kurduğu yeni rejimi, her fırsatta komşu ülkelere de aktarmak istiyordu. Ayrıca Türk devlet adamları, Rusya'nın bu tür isteklerini Türkiye'deki mevcut ticaret kanunlarıyla izah etmekte zorlandıklarından, karşı tarafa kesin bir cevap veremiyorlardı.¹⁵

Her ne kadar Sovyet Rusya ile Türkiye Cumhuriyeti arasında karşılıklı dostluk rüzgarları esse de, Rus idarecilerin Türk devlet adamlarına ve Rusya'ya ticaret için giden doğulu tüccarlara birçok sıkıntı çıkardıkları görülmektedir. Bu durum da karşılıklı bir güvensizlik havasına neden olmaktadır. Daha ilişkilerin yeni başladığı bir dönemde, yani Cumhuriyetin ilanından önce, mahalli Rus memurlarının Rusya'daki Türk şebhenderliği tarafından verilmekte olan pasaportları kabul etmemeleri ve verilmiş olanları toplattırmaları ve ayrıca bu uygulamanın sadece Türkiye ve İran vatandaşlarına uygulanması, Ankara'da büyük bir tepkiye neden olmuştu. Ankara'daki Rus fevkalade mümessilliği ve Rusya Hariciye Nezareti nezdinde yapılan teşebbüslerin bir netice vermemesi üzerine 8 Mayıs 1923'te toplanan İcra Vekilleri Heyeti, Türkiye'nin Rusya'daki nüfuz ve şerefine zedeleyen, Türk vatandaşlarına birçok zorluk çıkararak ve onların Türk Hükümetine itimadını sarsarak bu uygulamanın devam etmesi halinde, aynı muamelenin Türkiye tarafından da uygulanacağını, yani şimdiye kadar hiç kısıtlanmamış olan Rus konsoloslarının Türkiye'ye gelen Rus vatandaşlarına pasaport verme hakkının elinden alınacağını belirten bir karar aldı.¹⁶

¹⁵ BCA, 030.10.206.410.1.

¹⁶ BCA, 030.18.1.1.7.19.9.

Türkiye ile Rusya arasında güvensizliğe neden olan ve ekonomik ilişkileri etkileyen diğer bir konu da, iki tarafın sınırları içerisinde kalan karşı tarafa ait emlak ve arazi meselesiydi. Asırlardan beri Türk-Rus sınırının devamlı değişmesi nedeniyle bir sorun olarak duran bu meseleye, Brest-Litovsk, Moskova ve Kars Antlaşmalarıyla bir çözüm aranmış, fakat uygulamada devamlı sorunlar yaşanmıştı. Rusya'da bulunan Türk emlak ve arazisinin bir kısmı, devlet tarafından müsadere edilmiş, bir kısmında ise Türk vatandaşlarına mülkiyet ve tasarruf hakkı verilmişti. Fakat bu hak, fiiliyatta öyle geçersiz bir hale gelmişti ki, bu malların sahipleri, serbest bir şekilde icar ve kullanma hakkını hiçbir zaman tam olarak kullanamamışlardı. Ayrıca, yıllardan beri kirası alınamayan bu mallar, ağır vergi konulmak suretiyle, gün geçtikçe biriken vergiler bahane edilerek, haciz ve el konulma muamelesine tabi tutulmuştu. Diğer taraftan, Rusların Türkiye sınırları içerisinde kalan mülkleri üzerinde tasarruf haklarını serbestçe kullanmalarına müsaade edilmekteydi.¹⁷

Bilindiği gibi Türkiye ile Rusya arasındaki sınırlar, Moskova ve Kars Antlaşmaları ile tespit edilmişti. Ayrıca bu antlaşmalarla, her iki tarafa karşılıklı geçişler ve sınır ticareti gibi konular hakkında genel ifadelet kullanılmış, bu gibi durumlarda iki tarafın da karşı taraf vatandaşlarına kendi kanunlarını tatbik etmekle birlikte her türlü kolaylığı göstereceği genel olarak belirtilmişti. Ayrıca, vakit geçirilmeden, posta ve telgraf iletişimi, demiryolu ulaşımı ve ticaret konusunda en kısa zamanda geniş ve kesin antlaşmalar yapılacağı ifade edilmişti.¹⁸

Rusya ile Türkiye arasında ticaret antlaşması imzalanana kadar meydana gelen ticari ilişkiler, geçici itilafnamelerle yürütülmüştü. Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923 yılında Türkiye'nin toplam ithalat tutarı 150 000 000 lira idi. Bunun 3 039 000 liralık kısmı Rusya'dan alınan malların karşılığı idi. Yani Türkiye, 1923 yılındaki toplam ithalatının %2'sini Rusya'dan karşılıyordu. Buna karşılık aynı yıl Türkiye'nin toplam ihracatı yaklaşık 85 000 000 lira olup, Rusya'ya 1 732 000 liralık ihracat yapıyordu. Bu da toplam ihracatının %2'sini karşılıyordu.¹⁹ 1924'te ise, iki ülke arasındaki bu denge, Türkiye aleyhine değişiklik gösterdi. 1924'te Rusya'dan ihraç edilen malların miktarı 6

¹⁷ Trabzon Ticaret Mıntıkası Kongresi, s.25.

¹⁸ Rasih Nuri İleri, *Atatürk ve Komünizm*, Scala Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.390-391.

¹⁹ *İstatistik Yıllığı*, 1931-1932, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1932, s.240.

369 000 lira olup, toplam ithalatın %3.29'unu karşılıyordu. Buna karşılık, Rusya'ya, 2 000 000 liraya yakın bir ihracat gerçekleşmişti. Bu rakam, Türkiye'nin toplam ihracatının %1.26'sını oluşturmaktaydı.²⁰

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Rusya'ya ihraç edilen en önemli mallar, maden, canlı hayvan ve tütündü. 1924'te Rusya'ya 23 474 baş hayvan ihraç edilmiş ve bunlardan 470 000 lira elde edilmişti. Rusya'ya ihraç edilen hayvan miktarı, bu ülkeye yapılan toplam ihracatın yaklaşık %25'ini oluşturmaktaydı. Ayrıca 3 000 000 kilo ot ve nebatat, 10 839 kilo pamuk ihraç edilmişti. Bütün bunlar genelde Doğu Anadolu'dan yapılan sınır ticaretiyle ihraç edilmiş mallardı. Türkiye'nin Rusya'dan ithal ettiği malların başında, zahire, hububat, yağ ve mum gelmekteydi.²¹

Türkiye ile Sovyet Rusya arasında uzun süredir sürüncemede kalan ve iki ülke arasındaki ticari ilişkileri belli bir düzene oturtan Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması, 11 Mart 1927 tarihinde imzalanabilmiştir.²²

Bu ticaret antlaşması ile iki taraf vatandaşlarının karşı taraf ülkesine gidip gelmeleri, ikametleri ve ticaret yapmaları hakkında geniş düzenlemeler yapılmıştır.

Bu antlaşmaya da damgasını vuran nokta, Sovyet Rusya'nın dış ticaret inhisarıdır. Sovyet Rusya'nın Dış Ticaret Mümessilinin, Sovyetlerin Türkiye'deki sefaretinin bir parçası olup, sefaret erkanının sahip olduğu her türlü muafiyet ve imtiyaza sahip olduğu kabul edilmek zorunda kalmıştır. Sovyetlerin dış ticaret inhisarı devlete ait bulunduğundan, Türkiye Cumhuriyeti, bu ticaret mümessilliğinin menfaatini gözetmek, iki ülke arasındaki ticareti bu antlaşma şartlarına göre tanzim etmek, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesine hizmet etmek konusunda karşı tarafa söz vermiştir. Ayrıca Sovyet Ticaret Mümessilliğinin İstanbul, İzmir, Trabzon, Mersin, Erzurum, Konya veya Eskişehir'de yeni şubeler açmasına izin verilmiştir.²³

²⁰ **Türkiye Salnamesi**, 1927, Anadolu Matbaası, İstanbul, 1927, 303.

²¹ **Türkiye Salnamesi**, 1927, s.269-270.

²² **TBMM Zabıt Ceridesi**, II/32, s.325-338; **Kavanin Mecmuası**, V, s.227-240.

²³ Yaklaşık bir yıl süren görüşmeler sırasında Rus heyeti, özellikle Kars ve Artvin'de Ticaret Mümessilliği şubeleri açmak için ısrar etmiş, fakat bu konuda Türkiye'nin hassasiyeti karşısında bu isteğinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bak: **TBMM Zabıt Ceridesi**, II/32, s.326.

Bu konuda istediğini elde eden Rusya, Türk mallarının Batum yoluyla Asya ülkelerine, Doğu Anadolu mallarının yine Batum yoluyla Batı Anadolu'ya gönderilmesi konusunda her türlü kolaylığı sağlamayı, gümrük tarifesi konusunda Türkiye'ye en ziyade "mazhan müsaade" millet muamelesi yapmayı, başta hayvan ve hayvan ürünleri olmak üzere Türkiye'den Rusya'ya girecek mallarda %100'e kadar varan gümrük vergisi indirimleri yapmayı kabul etmiştir. Bu anlamda, Hükümetin antlaşmayı TBMM'nin tasdikine sunarken hazırladığı esbabı mucibe layihasında belirtildiği gibi, bu antlaşma, Sovyet Hükümeti'nin diğer milletlerde yaptığı antlaşmaların hepsinden, Türkiye'nin menfaatleri bakımından, üstündür.²⁴

Antlaşma maddeleri mecliste görüşülürken, Ticaret Vekaleti'nin görüşlerini bildiren mazbatada, Sovyetlerin kendilerine özgü rejimlerinden ve dış ticaretin doğrudan devlet inhisarında bulunmasından dolayı, Türkiye tarafından diğer devletlere verilmeyene bazı özel hakların Rusya'ya verildiği, bunun için Türkiye'nin yapacağı ihracatın da doğrudan doğruya hükümet eliyle yürütülmesi gerektiği belirtilmiştir.²⁵

Bununla birlikte, özellikle Doğu Anadolu bölgesinde birlik ve kooperatif kurma işi 1930'lu yıllara kadar başlanmamış ve hükümetlerin bu konuda önemli bir yardımı görülmemiştir. Örneğin Doğu Anadolu ile Rusya arasındaki sınır ticaretinin en önemli konusu olan canlı hayvan ihracatını az çok belli bir düzene sokan "Doğu ve Cenup Vilayetleri Mıntıkası Canlı Hayvan İhracatçıları Birliği" ancak 1937 yılında kurulabilmiştir.²⁶

Ruslar, Trabzon, Erzurum gibi yerlerdeki dış ticaret şubeleri ve Kars, Artvin, Iğdır, Karaköse gibi bölgelerdeki ticaret ajanları vasıtasıyla bölgeyi tam bir ekonomik ablukaya almışlardı. Ayrıca incelenmeye değer olan bu ticaret şubelerindeki görevli Rus memurları Rusya'nın dış siyasetine paralel olarak halkı bolşevizme ısındırmak için ellerinden geleni yapıyor, bilhassa köylüye %50 indirimli ve çok uzun vadeli satışlar yaparak, onların gönlünü kazanmaya çalışıyorlardı.²⁷ Ruslar "viniştork" ismini

²⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, II/32, s.326.

²⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, II/32, s.336.

²⁶ BCA, 030.18.1.2.90.26.13.

²⁷ BCA, 030.10.206.410.1.

verdikleri dış ticaret teşkilatından istihbarat ve casusluk bakımından da istifade ediyor ve bunun için bu teşkilatta görevlendirecekleri memurları özel olarak seçiyorlardı.²⁸

Rusya ile Türkiye arasında sınırların devamlı değişmesi, birçok asayiş ve güvenlik sorununu da beraberinde getirmişti. Yapılan son antlaşmalarla Türkiye tarafında kalan bazı ailelerin, bilhassa sınırın diğer tarafında kalan Batum'daki akrabaları ile ilişkilerini sürdürmeleri ve Ruslarla birlikte çalışarak menfaat elde etmek isteyen sınırın diğer tarafındaki eski büyük ailelerin Türkiye sınırındaki akrabalarıyla ilişki kurmaları, Türk yetkililerini her zamana tedirgin etmişti. Özellikle Rusların Artvin'deki konsolosluğu, tam bir siyasi ajan gibi çalışmaktaydı.²⁹ Rusların propaganda malzemesi haline getirdikleri konuların başında şunlar gelmekteydi: Rus idaresindeyken maktu vergi veren halkın şimdi çeşitli ve ağır vergiler vermek zorunda kalması, ürünlerin piyasaya arzı için bir çıkış kapısı bulunmaması, Hopa-Borçka yolunun bir türlü yapılamaması, tütün konusunda halka zorlukla çıkarılması, bölgede Ziraat Bankası şubelerinin bulunmaması, içki üretimi konusundaki kısıtlamalar nedeniyle meyvelerin çürümeye mahkum olması.³⁰

Sovyet Rusya ile Doğu Anadolu arasındaki ticaret konusunda, değişik tarihlerde oldukça ayrıntılı raporlar hazırlanmıştır. CHP'nin bölgeye gönderdiği muntika müfettişleri, belgede inceleme gezisi yapan mebuslar ve III. Umumi Müfettiş Tahsin Uzer gibi yetkililerin hazırladıkları raporlar yanında, doğu illeri parti kongreleri, Trabzon Ticaret Muntika Kongresi gibi toplantılarda, bu konuda yaşanan sıkıntılar raporlar halinde yetkililere iletilmiştir. Bütün bu raporlarda hemen hemen aynı noktalara vurgu yapılmaktadır: Sovyet Rusya'nın güney bölgeleri ile Doğu Anadolu arasında çok geniş ticaret imkanları olmasına rağmen, iki ülke arasında tam bir siyasi güven sağlanamaması ve Bolşevik Rusya'nın rejiminden kaynaklanan sıkıntılar nedeniyle bu geniş ticaret imkanlarından tam olarak yararlanılamamaktadır. İki

²⁸ Bolulu N. Belen, **Komünist Rusya**, İstanbul, 1947, s.60.

²⁹ CHP Muntika Müfettişi ve Amasya Mebusu Esat Bey, hazırladığı raporunda Artvin'deki Rus Konsolosu Yahudi Raviç'in fevkalade zeki ve kurnaz birisi olmasına karşılık, Batum'daki Türk şebenderinin ihtiyarlığı ve çekingenliği nedeniyle faydalanabileceği adamlarla temas etmekten çekindiğini ve hiçbir faaliyet gösteremediğini belirtmektedir. Bak: **BCA**, 030.10.78.518.10.

³⁰ **BCA**, 030.10.78.518.10.

devletin siyasi alandaki işbirliği ve yakınlaşması devam ederken, iktisadi ilişkilerde aynı samimiyetin görülmemesi ve Sovyetlerin Türkiye’de serbestçe ticaret yapmalarına rağmen Türk ihracatına karşı gösterdikleri zorluklar en iyi niyetli görüşleri bile tereddüde sevk etmiş ve sonuçta Türkiye’nin ekonomisi bundan büyük zararlar görmüştür.

Halk Partisi Müfettişi ve Amasya Mebusu Esat Bey’in 1926 tarihli raporunda belirttiğine göre; Ruslar, pek muntazam ve iyi hesap edilmiş bir program dairesinde tatbik ettikleri programla Kars ve çevresinin ekonomisini pek elim bir vaziyete düşürmüşlerdi. Ruslar, her türlü devlet yardımından ve krediden mahrum olan bölge tüccarını ilk önce ekonomik sıkıntı altına sokmakta, sonra teker teker uzlaşarak mallarını elinden almaktaydı. Esat Bey, Kars Ticaret Odası’nın kendisine sunduğu rapor ve üreticilerle bire bir yaptığı görüşmeler neticesinde bu sonuca varmıştı. Rusların bu politikasındaki temel nokta, paralarının içerde kalmasını sağlamaktı. Rusya’ya mal ihraç eden Türk tüccarlarının mallarını alan Maverayı Kafkas Hükümeti Ticaret Şubesi, bu malların bazıları karşılığında %50 mal, % 50 para veriyordu. Rusya’ya mal ihracını Rus parasının değeri Türk parasına karşı piyasada ve bankalarda yükseltilmekteydi. Sonuçta Rus ticaret şubelerinin ve konsolosluklarının Türkiye’den toplayıp serbest bir şekilde Rusya’ya gönderdikleri Türk evrakı nakdiyesi Rus parası ile mübadele suretiyle Türk tüccarına bir buçuk misline veriliyordu. Yani Ruslar, kurdukları bu sistem sayesinde, aldıkları Türk mallarına karşılık verdikleri Rus parasını, piyasadaki normal değerinden bir buçuk misli değerle vermekte ve böylece, zaten çok ucuza aldıkları malın değerini daha da düşürmüş olmaktaydı. Rusya’da malını satan Türk tüccarı, karşılığında aldığı Türk parasını Türkiye’ye sokma konusunda da birçok sıkıntıya maruz kalmaktaydı. Türk piyasasından serbest bir şekilde Türk parası toplayan Ruslar, kendi parasının yurt dışına çıkmaması için elinden geleni yapmaktaydı.³¹

Bölgenin Rusya ile olan sınır ticareti konusunda en kapsamlı raporlardan biri, Doğu bölgesindeki ticaret odalarından 17 kişinin katılımıyla 1931 yılında yapılan Trabzon Ticaret Mıntıkası Kongresi’nde Harici Ticaret Encümeni tarafından hazırlanmıştır. Bölgedeki ticaret temsilcilerinin Rusya ile ticaret konusunda yaşadıkları

³¹ BCA, 030.10.78.518.10.

tecrübeler ve sıkıntılar sonucunda hazırlanan bu rapor, konumuz bakımından oldukça önemlidir. Yakınlık ve sınır komşuluğu gibi coğrafi durumu ve önemi nedeniyle öteden beri Rusya ile iktisadi münasebeti bulunan doğu vilayetlerinin gelişmeye müsait bulunan ticari durumunda, bu münasebetin pek önemli olduğu belirtilen raporda, Rusya ile ticari ilişkilerin kesilmesi durumunda bölge ekonomisinin çok büyük zarara uğrayacağı vurgulanmıştır. Rapora göre; 1927'de imzalanan Türk-Sovyet Ticaret Antlaşması'yla bu vilayetlerin hisselerine isabet eden ihracat müsaadesinin azlığı, esasen pek geniş ve feyizli olan bu bölgenin üretimini tatmin etmemiş ve daha sonra kabul edilen formülle ticaret müsaadesinin büsbütün ortadan kalkması, buhranın artmasına neden olmuştur.³²

Bu tespiti, rakamlarla da doğrulamak mümkündür. Ticaret antlaşmasının imzalandığı 1927 yılında Türkiye Rusya'dan 6 892 000 liralık ithalat yapmış, karşılığında 6 230 000 liralık mal satmıştır. Buna göre Türkiye, toplam ithalatının %3.26'sını Rusya'dan yaparken, ihracatının da %3.93'ünü Rusya'ya gerçekleştirmiştir. Fakat bu denge sonraki yıllarda hızla Türkiye aleyhine bozulmuştur. Örneğin 1929'da Türkiye'nin toplam ithalatı 275 000 lira olup, bunun %6.43'ünü, yani 16 467 000 lirasını Rusya'dan alınan mallar oluşturur. Aynı yıl Türkiye'nin toplam ihracatı yaklaşık 150 000 000 lira olup, bunun yalnızca %3.49'u, yani 5 422 000 liralık kısmını Rusya'ya ihraç edilen mallar oluşturur. Yani 1929'da iki ülke arasındaki ithalat-ihracat dengesi Türkiye'nin aleyhine önemli oranda bozulmuştur.³³

Sovyet Rusya ile Doğu Anadolu tüccarları arasındaki ticaret, genelde mal mübadelesi şeklinde cereyan etmekteydi. Malını sadece devlet kooperatifine satabilen Türk tüccarı, bundan dolayı kooperatifin verdiği fiyatı kabul etmek zorundaydı. Verdiği mala karşılık, manifatura, demir hırdavat eşyası ve pek ender olarak cüzi miktarda gaz ve benzin alabilmekteydi. Bu alış verişte Türk tüccarının eline para geçmediği için, Rusya'dan getirdiği manifatura eşyasını Türk gümrüklerinden geçirememekte ve bu mallar gümrük depolarında kalmaktaydı. Bolşevikliğin yeni kurulduğu ilk yıllarda, az da olsa hükümet teşkilatı haricine mal satarak para

³² Trabzon Mintıkası Ticaret Kongresi, s.20-21.

³³ İstatistik Yılığ, 1931-1932, s.243.

kazanabilen Türk tüccarı, 1927'deki Ticaret Antlaşmasından sonra bu imkanı da kaybetmişti.³⁴ 1920'lerin ortalarında Türk tüccarı, Rusya'ya götürdüğü mallara mukabil %70 para, %30 mal almaktaydı. Daha sonra bu imkan ortadan kalktığı için tüccarlar Rusların verdiği malları almak zorunda kalmışlardı. 1940'lı yıllara kadar Doğu Anadolu, tren yolu ile Türkiye'nin değer bölgelerine bağlı olmadığı için, Türk tüccarları, bu malları başka bölgelere gönderip satmak ve paraya çevirmek imkanına sahip değillerdi. Bundan dolayı Doğu Anadolu'nun her tarafında, köylere varıncaya kadar Rus mallarından oluşan stoklar meydana gelmişti. Bu durum, Doğu Anadolu'yu Rusya'nın iktisadi hakimiyeti altına sokmuş, tüccarın elindeki paranın çıkmasına ve yerine Doğu Anadolu'da tüketilme imkanı olmayan gereksiz malların girmesine neden olmuştu.³⁵

Ruslar, Türkiye ile olan ticari ilişkilerinde, çeşitli politikalar izleyerek hem Doğu Anadolu'yu kendi iktisadi hakimiyetlerinde tutuyorlar, hem de ihtiyaçları olan malı ucuz fiyata alıyorlardı. Bu anlamda Doğu Anadolu'nun önemli bir talihsizliği de, bölgeyi Türkiye'nin diğer kesimlerine bağlayacak ulaşım vasıtalarının yokluğu idi. Doğu Anadolu'dan doğrudan hayvan alan tek ülke Rusya olduğu için, Türk tüccarları birbirleriyle rekabet ederek gayet ucuz fiyatlarla Rusya'ya bağlanmaktaydı. Bu anlamda, önceden bahsedildiği gibi, tüccarı birleştirecek ve tek bir fiyat tespit edecek devlet teşekkülü olmadığı için tüccar fiyat tespitinde tamamen kendi ihtiyaçlarına ve Rusya'nın tutumuna göre davranmaktaydı. Türk tüccarları arasında hiçbir birlik ve beraberlik olmadığı için Rusya'da rekabete düşmekte ve kooperatifler önünde fiyat kırmak için nöbet beklemekteydiler.³⁶

Diğer bir alıcı merkez olan İstanbul pazarlarına göre Ruslar, her bakımdan avantajlıydı. Çünkü tüccar, malını İstanbul pazarına götürene kadar, uzun ve yorucu bir yolculuğun yanı sıra, birçok masraf yapmak zorundaydı. İstanbul ve Rusya'ya mal ihraç eden tüccarlar genelde aynı kişilerdi. İstanbul piyasasını yakından takip eden Ruslar, İstanbul'da hayvana verilen kardan daha fazlasını vermiyordu. Örneğin, Kars'tan alınan bir hayvanın fiyatı, İstanbul'a gidene kadar yollarda yapılan masraf nedeniyle kendiliğinden artmaktaydı. Tüccarın bu fiyatın üzerine %25'ten fazla kar koyması

³⁴ BCA, 490.01.494.1988.2.

³⁵ BCA, 030.10.206.410.1; 490.01.494.1988.2.

³⁶ BCA, 490.01.494.1988.2.

mümkün değildi. Aksi takdirde İstanbul'da malını satamazdı. Bu fırsatı değerlendiren Ruslar, tüccarın malı köylüden kaçça aldığını bildikleri için, maliyet fiyatı üzerine, İstanbul'da verilmiş olan %25'ten fazla zam konulmasına müsaade etmiyorlar, aksi takdirde almıyorlardı. Fakat Kars'tan Kafkasya'ya kadar yapılan nakliyyatta çok az bir masraf yapıldığı için, Ruslar her zaman İstanbul pazarlarının aldığı fiyattan daha ucuza hayvan alıyorlardı.³⁷

Doğu Anadolu'nun İstanbul gibi diğer önemli tüketim merkezlerine açılan tek kapısı Trabzon Limanı idi. Ancak Kars ve Erzurum gibi hayvan ürünlerinin bol olduğu yerlerden Trabzon'a ulaşmak, yolların bozukluğu ve hatta yokluğu nedeniyle, oldukça zordu. Buna ilave olarak, Trabzon'a ulaştıktan sonra hayvanları vapurlarla İstanbul'a götürmek ve orada satmak da zor ve yorucu bir işti. Vapurlarda insanlarla hayvanlar aynı bölmelerde seyahat etmek zorundaydılar.³⁸

Kars ve Erzurum'dan 10-15 güne Trabzon'a giden hayvanlar, 4-5 gün de bahsedilen şartlar altında vapurla yol almakta ve böylece önemli miktarda kilo kaybına uğramaktaydılar. Ayrıca, vapurda hayvanlara yedirilmesi gerek notun masrafı yıllık 500 000 lira gibi büyük bir rakam tutmaktaydı. Kars'ta fiyatı 733 kuruş olan bir koyun, vapur yolculuğu sırasında 15 kuruşluk ot tüketmekteydi. Üstelik bu otlara verilen paranın büyük bir kısmı Rusya'ya gitmekteydi. Bütün bu zorluklar nedeniyle Kars ve çevresi için güney Rusya'ya hayvan sevk etmek daha kolaydı.³⁹

Bölgede canlı hayvan ticareti yapan diğer bir grup ise Halep tüccarlarıydı. Fakat Halepliler malı bizzat görüp almak için geldiklerinde, hayvan sürüleri, yasak mıntikalarda bulunan yaylalarda bulunduğu için, buralara girememekteydi. Sürülerin, oldukça uzak ve mevsim dolayısıyla hayvanlar için uygun olmayan bölgelere getirilip Halep tüccarına gösterilmesi ise, çok zor olduğundan, Halep tüccarlarının bölgeden gittikçe azalan bir hacimle ticaret yapmalarına neden olmaktaydı.⁴⁰

³⁷ BCA, 490.01.648.151.1.

³⁸ Trabzon-Erzurum demiryolu ve Trabzon Limanı'nın keşif ve hazırlıklarının 1924 yılında yapılmasına dair kanun teklifi münasebetiyle bölge mebuslarının sunduğu kanun layihası. Bak: **TBMM Zabıt Ceridesi**, II/8, s.538.

³⁹ Müderris İhsan Abidin, **Anadolu Ziraat ve Yetiştirme Vaziyeti**, I, İstanbul, 1928, s.277.

⁴⁰ BCA, 030.10.65.433.1.

Kendisine gerekli olan malları ucuz fiyatla doğulu Türk tüccarlarından alan Rusya, bunun karşılığında, her alandaki devletçi işletmeler nedeniyle çok ucuza ürettiği malları vermekte, böylece hem ihtiyacını karşılamakta hem de elindeki değersiz malları ülke dışına çıkarmaktaydı. Fakat, özellikle doğuda para edecek ürünleri tüccarlara mal karşılığı vermeyip, kendi ticaret şubeleri vasıtasıyla bölgede doğrudan doğruya satmaktaydı. Bunların başında Doğu Anadolu için hayati öneme sahip gaz ve mazot gelmekteydi. Zaten Doğu Anadolu'nun bu ürünleri İstanbul'dan satın alması, yine ulaşım sıkıntısı nedeniyle daha pahalıya mal olduğu için, Rusya'dan almak zorundaydı. Ayrıca, doğu halkının soğuk kış günlerinde hiç eksik etmediği çay tüketiminde Türk şekerine göre daha sert ve dayanıklı olan Rus şekerini tercih etmesi, bu alanda da Rus üstünlüğünü sağlamakta ve bu şekerin büyük bir kısmı kaçak yollardan Türkiye'ye sokulmaktaydı.⁴¹

Ruslar, almak istedikleri malı elde etmek için değişik politikalar izlemekteydiler. İstanbul piyasasını devamlı takip ederek, Doğu Anadolu'nun İstanbul'a mal satmasını engellemek için fiyatları geçici olarak yükselterek İstanbul tüccarının buradan mal almasını imkansız hale getirmekte ve rakipsiz kalmaktaydılar. İstanbul tüccarı bölgeden çekildikten sonra ise mal alımını derhal durdurarak fiyatların bir anda düşmesini sağlamakta ve istediği malı çok ucuz fiyata almaktaydılar. Örneğin 1930'da pamuğun 7 kilosuna İstanbul tüccarı 7 liraya talip iken, Ruslar, sırf İstanbul tüccarını bu havaliden uzaklaştırmak için 11 liraya almışlardı.⁴²

Ruslar, ihtiyaçları olan malı almak için, 1927 Ticaret Antlaşması ile Türk tüccarına verilmiş bir hak olan Batum yoluyla ticaret konusunda da birçok zorluk çıkarmaktaydı.⁴³ Örneğin, İğdır pamuğunu, pamukların hastalıklı olduğu bahanesiyle sevk etmemişler, fakat kendileri aldıktan sonra sevkıyatı serbest bırakmışlardı. Yine

⁴¹ **BCA**, 490.01.646.142.1; Güney Kafkasya ile Doğu Anadolu arasında her zaman kaçakçılık olaylarına rastlanmaktaydı. Örneğin, Ruslar, Doğu Anadolu'dan her yıl 100 000 ton kadar tuz almaktaydı. Fakat bu miktar yeterli olmadığı için, önemli miktarda tuz, kaçak olarak Rusya'ya götürülmekteydi. Bak: **TBMM Zabıt Ceridesi**, IV/3, s.318.

⁴² **BCA**, 490.01.494.1988.2.

⁴³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, IV/3, s.316.

zahireye ihtiyaçları olmadığı için, bu malın transiti konusunda hiçbir zorluk çıkarmamışlardı.⁴⁴

İki ülke arasında sorun oluşturan diğer bir konu da, bu transit meselesiydi. Bilindiği gibi, asırlardan beri bölgenin geçim kaynağını oluşturan ve dünyaya açılan kapısı olan Trabzon-İran Transit yolu ile Rusya'nın Güney Kafkasya-Batum yolu arasında büyük bir rekabet yaşanmaktaydı. Ruslar, özellikle Güney Kafkasya'daki demiryolu ağıyla İran malını Batum'a taşımak ve Trabzon-İran transit yolunun önemini azaltmak istiyorlardı. Fakat Kafkasya'daki siyasi kaşıklıklar nedeniyle bunu tam olarak başaramıyorlardı. Türk tarafı ise, Cumhuriyetin ilk yıllarında önemini kaybetmeye başlamış olan Trabzon-İran Transit yoluna eski gücünü kazandırmak için çeşitli projeler üretmekteydi.⁴⁵

Rusya'ya mal ihraç eden tüccar ile tamamen bir devlet kuruluşu olan alıcı kooperatifler arasındaki alışverişlerde ihtilaf çıktığında başvuru mercii olarak gösterilen Rus Ticaret Komiserliği, yine bir devlet kuruluşu olan harici ticaret şubesinin tarafını tutmaktaydı. Yani Rus hükümeti yine Rus hükümetine şikayet edilmekteydi.⁴⁶

Türkiye'ye ihraç ettikleri mallara mukabil, imzaladıkları antlaşmayla Türkiye'den almak zorunda oldukları mallara karşı sistematik zorluklar göstermek suretiyle taahhütlerini yerine getirmemekteydiler. Çünkü Ruslar, dışardan mal ihraç etmemeyi prensip olarak kabul etmişlerdi. Türkiye'ye mal ithal etmek, her ülke için olduğu gibi, gümrük kanunu hükümlerine uymak şartı ile, Ruslar için de tamamen serbestti. Fakat Türk tüccarlarının komşuları olan Rusya'ya mal ihraç etmesi, Sovyet Rusya'nın rejimi nedeniyle, tamamen Rusya'nın özel şartlarına göre kısıtlanmıştı. 1920'lerin sonuna doğru iyice keskinleşen bu yeni politika neticesinde Rusya'ya ihracat yapan Türk ihracatçılarının malları, gümrük ve antrepolarda çürümeye terk edilmişti.⁴⁷

Sovyet Rusya'nın iktisadi devletçiliği nedeniyle, Rusya'ya malını götüren Türk tüccarı hükümet ve onun kontrolündeki kooperatiflerden başka alıcı bulamamaktaydı.

⁴⁴ BCA, 490.01.494.1988.2.

⁴⁵ Yeni yol, 31 Mayıs 1925, Sayı: 139, s.1.

⁴⁶ BCA, 490.01.494.1988.2.

⁴⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, IV/3, s.317; Trabzon Mümtakası Ticaret Kongresi, s.21.

Kurulan bu sistem sonucunda malını satan Türk tüccarı, ancak Rusya tarafından kendisine verilen malları alabilmekte ve bu konuda seçim hakkına sahip bulunmamaktaydı.

Daha önce `de bahsedildiği gibi, 1920'lerin sonunda, bahsedilen siyasi ve ekonomik nedenlerle, Rusya'yla yapılan sınır ticareti durma noktasına gelmişti. Bundan en fazla zarar gören bölge, birinci derecede Kars ve Erzurum çevresi, ikinci derecede ise Trabzon ve Rize bölgeleriydi. 1927 Ticaret Antlaşması ile Trabzon ve Rize bölgesinde yetiştirilen portakal ve limonun Rusya'ya sevk edilmesi bölgedeki bağcılara büyük bir gelir sağlarken, 1930 yılında çok bol üretilen bu ürünlerin Rusya'ya ihraç edilememesi ve Rusya'nın bu bölgeden alım yapmaması, bölge halkına büyük zarar vermişti. Yine, I. Dünya Savaşı'ndan önce ve mütareke zamanında Rize ve Trabzon sahillerinden elde edilen balıkların bir kısmı taze olarak Rusya'ya ihraç edilirken, Rusların taze balıktan fazla gümrük resmi almaları ve seri sevkıyatı engelleyen vize muamelesi nedeniyle bu ihracat da sekteye uğramıştı.⁴⁸

Bütün bu olumsuz koşullara rağmen, Temmuz 1929-Haziran 1930 tarihleri arasında, yalnız Kars ve çevresinden Rusya'ya 15 000 inek ve öküz, 42 000 koyun, 1 470 000 yumurta, 166 675 kilo yağ, 173 666 kilo peynir, 48 800 kilo ham deri, 11 946 200 kilo ot, 41 000 kilo balık, 90 000 kilo yün ihraç edilmişti. Bunların toplam değeri 1 549 465 lira idi.⁴⁹ 1926'da ise 40 000 civarında hayvan ihraç eden Kars ve çevresi, ayrıca önemli miktarda kuru ot ihraç etmekteydi. Ayrıca Kars'tan Batum yoluyla yılda 750 vagonluk hububat ihraç edilmekteydi⁵⁰

Ruslarla yapılan Ticaret Antlaşması gereğince 1930'da Iğdır'dan Moskova'ya pamuk sevk eden Türk tüccarı, mallarını zorlukla satıp parasının %50'sini alabildikleri halde, geri kalan %50'ye mukabil mal vermeleri gerekirken, bunu vermedikleri gibi, karşılığı olan para da henüz alınmamıştı. Yalnız Kars ve Iğdır tüccarının bu ticaretten 50 641 ruble alacağı vardı. Kars ve Iğdır'dan İstanbul'a sevk edilen ticaret eşyası masrafları 1930'a kadar ruble olarak alınmakta iken, 1931'de İngiliz lirası olarak

⁴⁸ **Trabzon Mıntıkası Ticaret Kongresi**, s.25-26.

⁴⁹ **BCA**, 490.01.494.1988.2.

⁵⁰ I. Dünya Savaşı ve Bolşevik İhtilali öncesinde bölgeden Rusya'ya yapılan ihracat, bu miktarların kat kat üstündeydi. Bak: İhsan Abidin, **Anadolu Ziraat ve Yetiştirme Vaziyeti**, I, s.277, 289; **İhsai Yıllık**, I, İstanbul, 1928, s.89.

alınmaya başlanmıştı. Bu durum da, elinde İngiliz lirası bulunmayan Türk tüccarına sıkıntı vermektedir. Ruslar, her geçen yıl Türk tüccarına daha fazla zorluk çıkarmaktaydı. Örneğin; Iğdır'dan, Markarah Köprüsü'nden satın aldıkları malları 1930'a kadar bir "putü"sünü 10-11 liraya aldıkları ve komisyon talep etmedikleri halde, 1931'de 5-6 liraya alıp, ayrıca %3 komisyon almaya başlamışlardı.⁵¹

1927 Ticaret Antlaşması'nın süresinin sona ermesi ve ithalat-ihracat dengesinin Türkiye aleyhine bozulması gibi nedenlerle, iki taraf arasında yeni bir ticaret antlaşması yapılmak üzere 1930 yılında görüşmelere başlandı. 16 Mart 1931'de imzalanan yeni ticaret antlaşmasının tasdiki için TBMM'de yapılan 22 Temmuz 1931 tarihli görüşmede, bazı mebuslar, iki taraf arasındaki ticari ilişkilerde Sovyet rejiminden kaynaklanan sıkıntılar hakkında fikirlerini ifade etmişlerdi. Fakat, 1927 Antlaşması'nın süresinin son bulmuş olması ve Meclisin tatile girmek üzere bulunmasından dolayı, antlaşma metni meclise sevk edilmeden ve ilgili encümenler tarafından gereken inceleme yapılmadan, süratli bir şekilde onaylandı.⁵²

1931 Ticaret Antlaşması, genel itibarıyla daha önceki antlaşmanın aynısı olup, sadece, ithalat-ihracat dengesinin sağlanması için, Rusya'nın Türkiye'den alması gereken ürün kontenjanı, yedi buçuk milyon dolardan on beş milyon dolara çıkarılmış, yani iki kat artırılmıştı. Ruslar, bu paranın yarım milyon dolarıyla (yaklaşık bir milyon Türk Lirası) doğu vilayetlerinden mal almayı taahhüt etmişlerdi. Yine bu antlaşmaya göre Türk tüccarları, Rus pazarlarına doğrudan doğruya ürünlerini sevk edemeyeceklerdi. İktisat Encümeni Mazbatasında belirtildiği gibi, böyle bir kısıtlama, Rusların tabi oldukları rejimi memleketlerinde tamamen tatbik etmeye karar vermiş olmalarından ileri gelmekteydi.⁵³

1931 yılında imzalanan yeni ticaret antlaşması ile, Rusya'ya ihraç edilecek Türk mallarının kontenjanı artırılmış olmakla beraber, bunun Doğu Anadolu tüccarına pek fazla bir faydası olmamıştı. Gerçi Ruslar, Türkiye'den ihraç edecekleri ürünlerin on beşte birini Doğu Anadolu'dan almayı taahhüt etmişlerdi. Fakat, bu antlaşmanın

⁵¹ Trabzon Mıntıkası Ticaret Kongresi, s.27.

⁵² TBMM Zabıt Ceridesi, IV/3, s.319.

⁵³ TBMM Zabıt Ceridesi, IV/3, s.314.

TBMM'de tasdiki sırasında Artvin Mebusu Mehmet Asım Bey'in söylediği gibi, Doğu Anadolu'dan değişik yöntemlerle mal alan ve bölgeye iktisadi olarak hakim olan Rusya'nın, bölgeden ne kadar ürün ihraç ettiğini belgelemek ve Rusya'yı bu taahhüdünü yerine getirmeye zorlamak, o dönemin siyasi ve ekonomik şartları içinde mümkün değildi.⁵⁴

Sonuç olarak, Sovyet Rusya'nın Güney Kafkasya bölgesi ile ticaret yapan Doğu Anadolu tüccarının, yukarda ayrıntılı olarak belirtilen sıkıntılarını gidermek için, konuyla ilgili değişik raporlarda belirtilen; Ruslarla yapılan ticaretin mümkün olduğu kadar para esasına göre düzenlenmesi, Türkiye'deki Rus ticaret şubelerinin kaldırılması, ithalat-ihraçat dengesinin kurulması, bu dengenin kurulmasında ticaret odalarının aktif hale getirilmesi, Türk mallarının üretim kooperatifleri vasıtasıyla Ruslara satılması ve bu işlevi yerine getirebilecek kooperatiflerin doğu bölgelerinde kurulması ve 1930'da Türkiye'nin kurmuş olduğu dış ticaret şirketinin derhal faaliyete geçirilmesi şartları,⁵⁵ 1931 Ticaret Antlaşması ile de sağlanamamış ve bir müddet sonra bölgede etkisini gösteren 1929 ekonomik krizi, II. Dünya Savaşı ve iki ülke arasındaki siyasi gerginlikler, Doğu Anadolu üreticisini ve halkını, Cumhuriyet döneminin en büyük ekonomik sıkıntısıyla yüz yüze getirmiştir.

⁵⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, IV/3, s.318.

⁵⁵ BCA, 490.01.494.1988.2; Trabzon Mintikası Ticaret Kongresi, s.22-23.

BİBLİYOGRAFYA

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi:

490.01.494.1988.2.

490.01.646.142.1.

490.01.648.151.1.

030.18.1.1.7.19.9.

030.18.1.2.90.26.13.

030.10.206.410.1.

030.10.78.518.10.

030.10.65.433.1.

Yeniyol Gazetesi.

Kavanin Mecmuası, I, Ankara, 1943.

TBMM Zabıt Ceridesi, ilgili ciltler.

Carr, Edward Hallet, Bolşevik Devrimi, 1917-1923, I, İstanbul, 2002.

Dayı, S. Esin, Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma, Erzurum,
1997.

İhsai Yıllık, I, İstanbul, 1928.

İleri, Rasih Nuri, Atatürk ve Komünizm, İstanbul, 1999.

İstatistik Yıllığı, 1931-1932, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1932

Lokman, Kemal, Türkiye'de Petrol Madenleri, Ankara, 1933.

Müderis İhsan Abidin, Anadolu Ziraat ve Yetiştirme Vaziyeti, I, İstanbul, 1928.

Trabzon Mıntıkası Ticaret Kongresi, İstikbal Matbaası, Trabzon, 1931.

Türkiye Salnamesi, 1927, Anadolu Matbaası, İstanbul, 1927.

ÖZET

Türkiye ile Rusya arasında asırlardan beri süren ticari ilişkiler, Rusya'da Bolşevik Devriminden sonra yeni bir şekil almıştır. Rusya, Bolşevik Devriminden sonra, her alanda olduğu gibi, dış ticaret üzerinde de tam bir devlet tekeli oluşturdu. Cumhuriyet Devrinde Rusya ile Türkiye arasındaki ticareti etkileyen en önemli faktör, Rusya'nın dış ticaret konusundaki tekелci yaklaşımıdır. Rusya, diğer ülkelerle olduğu gibi, Türkiye ile yaptığı bütün ticari ilişkileri, devlet kuruluşları eliyle yürütmüştür. Bu durum, devamlı olarak Türk dış ticaretine zarar veren bir faktör olmuştur. Bundan dolayı, Türkiye, bu zararını kapatmak için bazı teşebbüslerde bulunmuş ve Rusya ile Türkiye arasında birkaç Ticaret Antlaşması yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Rusya, Ticaret, Tekel, Bolşevik Devrimi

ABSTRACT

The commercial relations between Turkey and Russia, which has continued for centuries, renewed and formalized after Bolshevik Revolution. Russia established the monopoly of the state on external commerce after the revolution. After the announcement of the republic in Turkey, the most determinative factor which affect the commercial relations between Turkey and Russia was this monopoly application. Russia carried out the commercial relations with Turkey through the state organisations. This application was a factor which caused harm the external commerce of Turkey. Turkey attempted for recoup several times and for this reason some conversions were made between Turkey and Russia.

Key Words: Turkey, Russia, Trade, Monopoly, Bolshevik Revolution.